

MURÁNYI ISTVÁN

FIATALOK ÉS/VAGY DEMOKRATÁK – TIZENÉVESEK POLITIKAI KULTÚRÁJÁNAK JELLEMZŐI NAPJAINKBAN

Tanulmányunkban – támaszkodva a politikai kultúra különböző értelmezéseire – a magyar tizenévesek demokráciára és állampolgárságra vonatkozó véleménye közötti kapcsolatot kíséreljük meg feltárni. A három alkalommal (2005-ben, 2008-ban és 2010-ben) lebonyolított, a fiatalok politikai szocializációs jellemzőinek leírására irányuló vizsgálatokból származó empirikus kutatási adatokat elemezzük. Feltételezésünk szerint a demokrácia és az állampolgárság két-két értelmezése (nemzeti és egalitáriánus demokrácia-, illetve civil és politikai állampolgárság-típusok) között értelmezhető kapcsolat van. A többváltozós elemzés eredménye megfelelt a várakozásnak: a demokrácia civil értelmezése és az állampolgárság egalitáriánus értelmezése az egyik, míg a demokrácia politikai értelmezése, valamint az állampolgárság nemzeti értelmezése egy másik típusban kapcsolódott össze. A fiatal generáció az 1989 utáni politikai és gazdasági rendszert összességében és általában negatívan értékeli. Annak ellenére, hogy a fiatalok az alapvető demokratikus értékeket nem utasítják el Magyarországon, csaknem egyöntetűen negatívan viszonyulnak a jelen politikai rendszerben parlamenti képvisellel rendelkező pártokhoz és politikusaikhoz. Mindezek fényében ironikus, ám már szinte egyáltalán nem meglepő, hogy ma Magyarországon a fiatalok véleménye a jelenlegi politikai rendszerrel kapcsolatban rendkívül hasonló ahhoz, amit 1989-ben az akkori fiatalok az állam-szocialista rendszerről vallottak: „ez a politikai rendszer nem ad valódi lehetőséget a politikai döntéshozatali folyamatok befolyásolására”.

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Tanulmányunkban empirikus kutatási eredmények alapján tárgyaljuk a mai magyar fiatalokra jellemző *politikai kultúra* fontosabb sajátosságait.

A leginkább politikatudományi kulcsfogalomnak tekintett politikai kultúra jelentése sokféleképpen interpretálható. A társadalomtudományi fogalomértelmezések nagyobbik része a politika és a társadalom közötti olyan történelmileg meghatározott kapcsolatnak tekinti a politikai kultúrát, amely csoportszintű véleményeket, magatartásokat és értékeket fejez ki.

A téma hazai szakirodalmának jelentős írásában *Körösényi András* [1997] a társadalom és a politika közötti kapcsolat természetének és eredetének kollektív vagy individuális jellege alapján sorolta két csoportba a politikai kultúra különböző fogalmi megközelítéseit. Az egyik típusba rendelhető értelmezések [Bibó, 1986; Gombár, 1989; Dahl, 1971] a nemzedékek közötti olyan áthagyományozódási folyamatnak tekintik a politikai kultúrát, amelyben kollektív szinten és módon formált kulturális és magatartási minták, problémamegoldásra és konfliktuskezelésre vonatkozó cselekvési stratégiák (módok) átadása zajlik [Körösényi, 1997]. A típus-

hoz sorolható újabb hazai fogalomértelmezési kísérlet a politikai kultúrát már egy tágabb kategória, az *állampolgári kultúra* részének tekinti.¹

Az értelmezések másik csoportjában a politikai közösség tagjaira jellemző, a politikai közösségre és rendszerre irányuló attitűdök, értékek és normák állnak a középpontban. Ebben az esetben – szemben a kollektív és történeti meghatározottsággal – a politikai kultúra specifikuma a többnyire survey módszertannal megragadható *egyéni jellemzők társadalmon belüli megoszlása*. A második csoportba tartozó, a politikai kultúra fogalmának társadalomtudományi „karrierjét” elindító – és kétségtelenül a legnagyobb hatású – fogalomértelmezés kulcskategóriája az egyén politikai magatartása, amely különböző társadalmi objektumokra (politikai szerepek és struktúrák, politikai nyilvánosság személyiségei és politikai eljárások) irányuló orientáció, vagy más szóval beállítódás [Almond–Verba, 1965].

Körösényi arra is felhívja a figyelmet, hogy a jelentéstartalom² mellett a politikai kultúra *dinamikáját* (változás, kialakulás, módosulás) tekintve is eltér a fogalom értelmezésének két típusa. Kollektív szinten a társadalom egészének életét befolyásoló közös történelmi élmények és tradíciók, míg egyéni szinten a politikai szocializáció folyamatában, a különböző szocializációs faktorok (pl. család, közvetlen csoportok, intézmények) hatásával kell számolni [Körösényi, 1997].

Oscar Gabriel a témával foglalkozó hazai publikációkban is gyakran hivatkozott³ tanulmányát [1994] azért emeljük ki a politikai kultúra értelmezésével foglalkozó, valóban könyvtárnyi terjedelmű szakirodalom közül, mert viszonylag egységes elméleti keretet kínál az empirikus kutatási eredmények értelmezéséhez és segíti az elemzés számára legfontosabb dimenziók kijelölését. A különböző társadalomtudományi elméleteket áttekintő írás [Patrick, 1984] alapján Gabriel hangsúlyozza, hogy a mai napig nincs konszenzus a politikai kultúra értelmezésében, illetve empirikus kutatásának módszertani stratégiáját tekintve. Almond és Verba [1965] fogalomértelmezésére⁴ és a politikai szocializáció egyik első kutatójának munkájára [Easton, 1979] támaszkodva a szerző szerint a politikai beállítódások eloszlásaként definált politikai kultúrát alapvetően a politikai rezsimhez és közösséghez kötődő beállítódások határozzák meg. A modern társadalmakban a *politikai rezsim* az alapvető intézményi sajátosságokat – alapjogok, népszuverinitás, hatalmi ágak szétválasztása, jogállamiság – míg a *politikai közösség* a nemzetet jelenti. Ennek megfelelően egy politikai rendszer akkor nevezhető demokratikusnak – vagy másként fogalmazva, akkor nem tekinthető totalitáriánusnak vagy tekintélyelvűnek – ha teljesülnek a

1 „Az állampolgári kultúra a politikai kultúrától elválaszthatatlan, de annál szélesebb fogalom, amely az állampolgárnak a társadalomhoz való egész viszonyát, társadalmi magatartása egészét jellemzi. Az állampolgári kultúra egyszerre közege és »terméke« a szocializációnak, és mint ilyen történelmileg változó és társadalmilag rétegzett.” [Szabó–Örkény, 1997:32].

2 A második értelmezési típus leírásánál Körösényi a politikai kultúrát az egyének politikára (politikai rendszerre, illetve közösségre) irányuló reakcióinak (attitűdegyüttes, beállítódás, érték és norma, preferencia, információ) tekinti [Körösényi, 1997].

3 Például Körösényi [1997], Kiss [2002].

4 A nemzeti politikai kultúrát Almond és Verba szerint úgy határozhatjuk meg, mint „a politikai objektumokkal kapcsolatos orientációs mintáknak az egy nemzethez tartozók közötti különös eloszlását” [Almond–Verba, 1965:13].

politikai rezsim kritériumai és a nemzetre (politikai közösségre) irányuló pozitív beállítódások.

A politikai beállítódások másik csoportja a politika olyan outputjaihoz kapcsolódik, mint a döntéseket végrehajtó intézmények, cselekvők és cselekvések (a kormányzat, a közigazgatás, a bíróságok vagy a hadsereg mellett részben ide tartoznak a politikai pártok is).

Tanulmánya további részében Oscar Gabriel a fentiekben ismertetett koncepcióra építve, összehasonlító empirikus kutatási eredmények alapján jellemzi az Európai Közösség országainak politikai kultúráját. Az elemzés során alkalmazott szempontok⁵ szervesen kapcsolódnak a politikai kultúra bemutatott fogalmi konstrukciójához.

Mivel a későbbiekben *survey típusú* szociológiai kutatási eredményekre fogunk hivatkozni, ezért a fenti elemzési szempontok arra is alkalmasak, hogy segítségével jellemezhessük a magyar fiatalok politikai kultúráját. A szempontok közötti választást elsősorban a rendelkezésre álló kutatások által vizsgált témák és kutatási kérdések határozzák meg, amelyek többsége a politikai szocializáció folyamatának vizsgálatára irányult.

A politikai felnőtté válás (politikai identitás) folyamatának hazai jellegzetességeit leginkább Szabó Ildikó munkáiból [Szabó, 1991; 2000; 2009] ismerhetjük meg. Legutóbbi, a nemzeti tematika és politikai szocializáció folyamatának kapcsolatát történeti dimenzióban tárgyaló könyve azért fontos témánk szempontjából, mert részletesen elemzi a mai Magyarország politikai kultúrájának jellemzőit közvetlenül meghatározó, a rendszerváltozás utáni időszakra vonatkozó *fragmentált politikai szocializációs modellt*. A leírás kapcsolódik a pártállami időszak *konfliktustagadó* (Rákosi-korszak) és *konfliktuskerülő* (Kádár-korszak), valamint a nyugat-európai demokráciák *konfliktuskihordó* politikai szocializációs modelljeihez. A kiegyezéstől napjainkig terjedő korszakot alaptematikák⁶ alapján elemző munka támaszkodik a politikai kultúra témakörében végzett jelentősebb hazai empirikus kutatásokra, ezért is mondhatjuk, hogy megkerülhetetlen forrás a XX. századi Magyarországot jellemző politikai kultúra iránt érdeklődők számára.

A rendszerváltozástól napjainkig terjedő fragmentált modell egyik fő jellemzője, hogy a politikai szocializáció ágensei közötti (strukturális) kapcsolatok spontánok és inkonzisztensek. A másik lényeges jellemző a demokratikus állampolgári szocializáció leginkább meghatározó formális intézményére, az iskolára vonatkozik,

5 A felhasznált szempontok: 1. a lakosság részvétele a politikában, 2. a politikai rendszer támogatása (ezen belül: 2.1. a demokráciával való elégedettség és a demokratikus rend preferálása, 2.2. a demokratikus értékek lakosság általi támogatottsága), 3. a lakosság viszonya a politikai közösséghez (ezen belül: 3.1. a nemzeti büszkeség, 3.2. a polgártársakba vetett bizalom), 4. a rendszerrel kapcsolatos orientációk alakulása, 5. a lakosoknak az egyes intézményekbe vetett bizalma, 6. participatív orientációk: a polgári öntudat és a politikai vezetésben való részvétellel kapcsolatos beállítódások, 7. a pártokkal való azonosulás, 8. a politikai kultúra homogenitása és a szubkultúrák kialakulásának problémája az Európai Közösség államaiban, 9. a politikai kultúra típusai az Európai Közösség tagállamaiban.

6 Szabó alptematikának a nyilvános társadalmi kommunikációban kialakuló, történelmi folyamatokhoz kapcsolódó integratív „témaegyütteseket” tekintti, amelyek a politikai közösséghez tartozók világképét formálják. A nemzeti alptematika mellett a vallási és a demokratikus tematikát különíti el, illetve tárgyalja könyvében.

amelynek az (állampolgári) szocializációban betöltött szakmai és szakmapolitikai szerepe gyenge, ugyanakkor a csoportkultúrák és kortárs csoportok hatása felerősödött [Szabó, 2009: 339].

Ennek megfelelően, a Gabriel-tanulmányban alkalmazott szempontok szűkítésének egyik indoka a fiatalok politikai kultúrájáról már olvasható alapos és átfogó elemzés. A döntést – amely szerint a következőkben elsősorban a politikai rendszer támogatásához sorolt, demokráciával kapcsolatos beállítódásokkal (demokráciával való elégedettség, demokratikus rend, demokratikus értékek támogatása) foglalkozunk – természetesen a demokrácia szerepének aktuális fontossága is meghatározta.

1. A FIATALOK POLITIKAI KULTÚRÁJÁNAK EMPIRIKUS KUTATÁSA

A tizenévesek demokráciaértelmezését jellemző legfrissebb adataink egy 2010-ben készült kérdőíves kutatásból⁷ származnak, amelynek fő célkitűzése a *családi politikai szocializációs folyamatok* komplex leírása volt.⁸ A kutatás elméleti koncepciójának kidolgozása [Csákó et al. 2010] során – *Annick Percheron* szintetizáló írásai mellett – a hazai politikai szocializáció empirikus vizsgálatának elméleti kereteit megalapozó – Szabó Ildikó munkáira támaszkodtunk [Szabó 1991; Szabó–Csákó 1999; Szabó 2009].

Az elemzésben is használható demokráciafogalom definiálásának problémája elsősorban annak köszönhető, hogy a társadalomtudósok rendkívül sokféle módon próbálják meghatározni a demokráciát [Dahl 1971; Pennock 1979; Vanhanen 1990; Rueschemeyer et al. 1992]. Számos politikatudománnyal foglalkozó kutató mellett foglal állást, hogy a demokráciaelméletek alapvetően két csoportot alkotnak. Az egyik csoportba tartozó elméletek az *egyéni szabadságnak*, míg a másik csoportba sorolható elméletek a *népszuverenitás* érvényesítésének adnak elsőbbséget [Thomassen 1995]. Másként fogalmazva, a demokratikus politikai elméletek annak megfelelően különböztethetők meg, hogy képviselik a két alapelv közül melyik gyakorlati érvényesítésének szeretnének nagyobb lehetőséget biztosítani.

A kétféle csoportot a legkülönbözőbb elnevezésekkel illetik. Az egyik típust *angolszász liberális demokráciának* nevezik, míg a másik csoportot *európai kon-*

7 A „Családi politikai szocializáció” (OTKA K78579) kutatás öt egyetem (ELTE, Debreceni Egyetem, Pécsi Tudományegyetem, Szegedi Tudományegyetem, Széchenyi István Egyetem) és egy kutatóintézet (Echo Survey Szociológiai Kutatóintézet) együttműködése alapján, az utolsó éves középiskolás magyar fiatalok N= 4 108 fős (évfolyam és iskolatípus alapján reprezentatív) mintáján, 2010. október-november hónapban készült.

8 A tanulmányban feldolgozott három kutatás megvalósulását a hazai empirikus politikai szocializációs vizsgálatok kiváló kutatójának és szervezőjének, *Csákó Mihálynak* köszönhetjük. Az ELTE TáTK oktatója az egyetemi szemináriumokhoz kapcsolódva, már 1990-től (négyévente) végez adatfelvételt budapesti hetedik osztályosok körében. A fővárosi kutatások – Csákó kezdeményezésére és koordinálásával – több alkalommal (2005, 2008, 2010) különböző korcsoportokat település- és iskolatípus szerint reprezentáló országos vizsgálatokká bővültek. Az egyetemek és kutatóintézetek közötti együttműködésen alapuló survey kutatások kérdéseinek egy része megegyezett, ezért több témakörben is lehetővé vált a kutatások eredményeinek összehasonlítása.

tinentális típusú demokráciának [Sabine 1952]. További csoportosítás a *képviselői*, illetve *közvetlen* demokrácia szerinti elkülönítés [Barber 1984]. *Arendt Lijphardt* 1984-ben a többségi, illetve konszenzuson alapuló döntéshozatal megkülönböztetésre alapozva a két csoportról mint kétféle kormányzati rendszerről írt. Más szerzők – például *John Pennock* [1979], *Robert Dahl* [1971] – további kategória-elnevezéseket használnak: beszélnek elitista, irányított demokráciáról, poliarchiáról, alkotmányos liberális demokráciáról, klasszikus, populista demokráciáról, valamint társadalmi-gazdasági demokráciáról.

A demokratikus rendszerek és demokráciaelméletek terén megnyilvánuló tipologizálási különbségek ellenére a kérdéssel foglalkozó kutatók túlnyomó többségben abban egyetértenek, hogy meg lehet határozni olyan *követelményeket*, amelyeknek elengedhetetlenül teljesülniük kell ahhoz, hogy egy adott politikai rendszert demokratikusnak nevezhessünk.⁹

A számtalan demokráciameghatározás közül elemzési keretrendszerként *leginkább használható demokráciafogalomnak* Gabriel Almond és Sidney Verba 1965-ben megjelent, ma már klasszikusnak számító, *The Civic Culture* című művében használt értelmezést tekinthetjük. Munkájukban úgy értelmezték a demokráciát, mint olyan politikai rendszert, amelyben az átlagos állampolgárok ellenőrzik az eliteket, a polgárok tömeges részvételére épülő intézményes rendszerek által képesek ellenőrzés alatt tartani a kormányzatot.¹⁰ Az így definiált politikai rendszerben a mindenkori kormányzat ténylegesen felelős a választópolgárok politikai közösségének [Almond-Verba 1965].

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a demokratikus politikai intézményrendszer működéséhez elengedhetetlenek az olyan állampolgárok, akik kívánják, akarják és képesek is az intézményrendszert működtetni, akiknek szándékában áll bizonyos értékek tiszteletben tartása és bizonyos normák követése és viselkedésmódo alkalmazása.

2. A DEMOKRÁCIA ÉRTELMEZÉSE ÉS TÍPUSAI

A demokrácia értelmezésének 2010-es vizsgálatánál nem valamelyik elméleti koncepcióhoz igazodtunk, hanem a demokrácia fogalmának olyan potenciális elemeit soroltuk fel, amelyek fogalmi szinten elkülöníthetők (a fiataloknak azt kellett megítélni, hogy mennyire tartják a demokrácia részének a felkínált elemeket). Az egyik

⁹ A demokrácia elengedhetetlen, intézményes követelményei a következők: az alapvető emberi jogokat a kormányzattól független igazságszolgáltatási rendszernek kell garantálnia; a választójognak általános és egyenlőség alapján érvényesülő jognak kell lennie; a végrehajtó hatalom felelősséggel tartozzon a törvényhozásnak; a törvényhozás tagjait a választópolgároknak titkos szavazatleadással, szabad, tiszta, rendszeresen tartott, a választásokon induló politikai szervezetek közötti versengést nem korlátozó választásokon kell megválasztaniuk.

¹⁰ *Elmer Eric Schattschneider* [1960: 141] öt évvel korábban megjelent művében a demokrácia meghatározásával kapcsolatban mindezek mellett a következőket is kiemelte: „...[a demokrácia] olyan, versengésre épülő politikai rendszer, amelyben az egymással versengő politikai vezetők és szervezetek oly módon kell meghatározzák a közpolitikai alternatívákat, hogy az állampolgárok közössége részt tudjon venni a döntéshozatali folyamatokban.”

csoportot a francia forradalom hármas jelszavának (szólásszabadság, egyesülési szabadság, törvény előtti egyenlőség, szolidaritás a rászorulókkal) kereteihez illeszkedő egyéni, illetve kisebbségi jogok érvényesülése (a magánélet tiszteletben tartása, a kisebbségi jogok érvényesülése), valamint a társadalom működésének normatív kritériumai (a törvények betartása, társadalmi igazságosság, a társadalmi különbségek csökkentése) alkotják. A másik csoportba sorolható lehetséges elemek mindegyike a politikához kapcsolható, amelyek együttesen a *pluralizmust* és a választható *politizálás szabadságát* (politikai választás lehetősége, beleszólás a politikába, többpártrendszer) hangsúlyozzák.

Hasonlóan a 2005-ben és 2008-ban¹¹ végzett kutatások eredményeihez, a fiatalok 2010-ben is leginkább a törvények betartását, a szólásszabadságot és a politikai választás lehetőségét, valamint a magánélet tiszteletben tartását és a törvény előtti egyenlőséget tartják a demokrácia részének. A demokrácia politikai elemeinek (beleszólás a politikába, többpártrendszer) most is alacsonyabbak az átlagpontjai és változatlanul a kisebbségi jogok érvényesülését sorolják legkevésbé a demokrácia fogalmába (*függelék, 1. táblázat*). A demokrácia fogalmának értelmezését ugyanazon kérdéssel vizsgáló kutatások eredményei a fiatalok demokráciaértelmezésének inkább jogi és normatív, mint politikai jellegére utalnak.¹²

A fiatalok demokráciafogalom-értelmezésének magyarázatához azokat a kutatási eredményeket tekintjük át, amelyek a demokrácia, mint politikai rendszer megítélésére, illetve a politikához való viszony (értékelés, vélemény, ismeret) leírására vonatkoznak.

A 2005-ben készült kutatás egyik kérdésblokkja a három évvel később végzett vizsgálatban is szerepelt. Az ország aktuális helyzetének megítélése nyilván mindkét esetben befolyásolta a politikai állapotokra vonatkozó kijelentések elfogadását vagy elutasítását (*függelék, 2. táblázat*). Az önmagát természetesen demokratikusnak minősítő politikai rendszerről alkotott vélemények mögött a demokrácia gyakorlata feletti ítéletet feltételezhetjük, mivel a középiskolások többsége 2005-ben és 2008-ban is elfogadta a vezér és az erőszak szükségszerűségét megfogalmazó kijelentéseket.¹³ A demokráciát, mint politikai rendszert a fiataloknak csak kisebbik hányada preferálja. A 2008-ban lebonyolított nagymintás ifjúságkutatás eredményei

11 A 2005. decemberében, az oktatási jogok biztosának támogatásával készült kutatás a 9. és 11. évfolyamos középiskolás tanulókat négy megyében (Baranya, Fejér, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg) és a fővárosban reprezentáló, önkitöltős kérdőíves adatfelvétel mintája N=7 029 fős volt. A kutatás koncepciójának és kérdőívének kidolgozása Csáki Mihály, Domokos Tamás, Ligeti György, Murányi István, Péntek Eszter és Szabó Ildikó munkája volt. A kutatás lebonyolításában az ELTE, a Debreceni Egyetem, a Pécsi Tudományegyetem szociológus hallgatói mellett a Debreceni Egyetem Egészségügyi Főiskolai Kar, valamint az Echo Survey Szociológiai Kutatóintézet és a Kurt Lewin Alapítvány működött közre. A kutatás eredményeiről az egyik első beszámolót Csáki Mihály tartotta [Csáki, 2007]. A 2008-ban lebonyolított „Iskola és társadalom, 2008” kutatás a 15–16 éves magyar fiatalok N=5 962 fős reprezentatív mintáján készült. A vizsgálat négy egyetem és két kutatóintézet együttműködésével, az ELTE koordinálásával készült. A kutatás kérdőíve gyakorlatilag megegyezett a 2005-ben, ugyanezen populáción végzett vizsgálat kérdőívével.

12 A 2005. évi kutatást elemző Csáki Mihály találó megfogalmazása szerint: „...a középiskolások leginkább az egyén védelmére szolgáló berendezésnek tekintik a demokráciát.” [Csáki, 2007].

13 A két kijelentés: „Magyarországnak nem törvényekre, hanem keménykezű vezetőre van szüksége.” „Olyan pártra van szükség, amelyik nem csak beszél, de ha kell, oda is üt.”

a 15–29 éveseknek a demokráciához való ambivalens viszonyát mutatják: a válaszadók csupán 40 százaléka véli a demokráciát a legjobb politikai rendszernek, 14 százalékuk szerint (bizonyos körülmények között) a diktatúra jobb, illetve 14 százalék bizonytalan, míg egyharmad részük számára mindegy, hogy demokratikus vagy diktatórikus a politikai környezet [Szabó–Kern, 2011].

A fiatalok alacsony szintű politikai ismeretszintjét (parlamentari viszonyok, a demokrácia intézményeinek funkciói: hatalommegosztás, a jogrend garanciái, politikai ideológiák), a politikai alapintézmények (választás, helyi önkormányzat, politikus, kormány) és ideológiák negatív érzelmi megítélését már a kilencvenes évek közepén, a 18–19 éves utolsó éves középiskolások körében végzett vizsgálat eredményei is jelezték [Szabó–Örkény, 1996]. A későbbi ifjúságszociológiai kutatások (Ifjúság 2000, Ifjúság 2004, Ifjúság 2008) eredményeinek összehasonlítása alapján a 15–29 évesek csoportjában „... a politikai érdeklődés beállt, alapvetően alacsonynak tekinthető szintjéről beszélhetünk” [Szabó–Kern, 2011: 44]. Mindezek tükrében nem meglepő, hogy a két utolsó Ifjúság adatfelvétel (2004, 2008) a fiatalok népképviselési és politikai intézmények iránti nagyfokú bizalmatlanságáról tudósít [Bauer–Szabó, 2005; 2009].

A fiatalok politikai passzivitásának és körükben a politika negatív megítélésének egyik lehetséges magyarázata a pártok működésének (pártpolitika) tapasztalatok alapján kialakult elmarasztalása, illetve elutasítása [Gazsó–Laki, 2004]. Egy másik magyarázati lehetőség a politika és fiatalok kapcsolatát is minősíti: az Ifjúság 2008 adatai szerint a fiatalok politika kérdések iránti csekély érdeklődése összefügg a politikusok fiatalok véleménye iránti érdektelenségével [Bauer–Szabó, 2009].

A 2010-ben lebonyolított „Családi politikai szocializáció” kutatás adatbázisának tartalmilag elkülönített változóival elvégzett többváltozós elemzés eredménye alapján két típussal jellemezhetjük a középiskolás fiatalok demokráciaértelmezését (függelék, 3–4. táblázat).

Az első típus (*civil demokrácia*) leginkább a felvilágosodás eszméit tükröző hármas jelszó, az egyéni és a kisebbségi jogok valamint a társadalmi szintű normatív elvárások együttes preferálását tartalmazza. Ezzel szemben a második típust (*politikai-jogi demokrácia*) a demokrácia politikai értelmezésének dominanciája jellemzi, mivel a politikai választás és beleszólás mellett a többpártrendszer együttes hangsúlyozását figyelhetjük meg.¹⁴

A fiatalok demokráciaképének fontos jellemzője, hogy a tizenkét kritérium bevonásával elvégzett főkomponens-analízis csupán egyetlen főkomponenst eredményezett és a faktoranalízis különböző módszerei sem nyújtottak megoldást a több típus interpretálására. Az azonos módon operacionalizált változókkal elvég-

14 A demokrácia értelmezésének politikai tartalmak alapján elkülönült típusa a magyar felnőtt lakosságnak is sajátja. A kilencvenes években, felnőtt mintákon végzett kutatások azt igazolták, hogy a poszt-kommunista országok, így Magyarország polgárainak demokráciaképe politikai-institucionális, morális és a gazdasági-szociális dimenzióval jellemezhető. [Bruszt–Simon, 1992; Simon, 1995; Erős et al. 1997]. A szociális reprezentáció elméletéhez kapcsolódó nemzetközi összehasonlító vizsgálat egyik fontos következtetése volt, hogy a demokráciáról alkotott „mindennapi” elképzeléseknek vannak univerzálisnak mondható sajátosságai, de az, hogy egy-egy ország polgárai miként látják saját országukban a demokrácia helyzetét, nagyon is függ a történelmileg kialakult mentalitásoktól és a társadalmi, politikai, gazdasági konfliktusok pillanatnyi állásától [Erős et al. 1997].

zett 2005. évi és a három évvel későbbi kutatás eredményeihez (*függelék, 5. táblázat*) hasonlóan, az értelmezési típusok a három évvel későbbi kutatás elemzése során sem különültek el élesen [Csáko, 2007; Murányi, 2010].

A három kutatás alapján megállapíthatjuk, hogy a fiatalok demokráciáról alkotott képét nem jellemezhetjük jól interpretálható látens struktúrával, típusokat csak az elemzésbe bevont változók tartalmi konstruálásával lehet képezni.

3. AZ ÁLLAMPOLGÁRSÁG ÉRTELMEZÉSE ÉS TÍPUSAI

A 2005-ben és a három évvel később lebonyolított „Iskola és társadalom, 2008” kutatás adatainak feldolgozása során a demokrácia mellett az állampolgárság értelmezését is elemeztük. Ezt az indokolta, hogy a közép-kelet európai társadalmakban – különösen Magyarországon – a demokrácia elméleti és gyakorlati analízise elválaszthatatlan a nemzeti identitás és a magyarság fogalmától.

A magyar állampolgárság vizsgálatára irányuló kijelentések megfogalmazásánál tekintettel voltunk arra, hogy a tág identitáskategória, a nemzeti identitás történeti-szociológiai kutatásának elméleti alapja a *polgári nemzet* és *etnikai nemzet* megkülönböztetése. A nemzeti társadalom megalapítását célul kitűző kultúr/etnikai nemzeti koncepcióban a csoporttagság normatív, a nemzetségi nem jog, hanem elsősorban kötelesség, ezzel szemben viszont az állam/polgári nemzeti fejlődéstípus központi eleme a polgárként meghatározott egyén [Csepeli, 1992]. *Max Weber* kommunális és asszociatív viszonyokra vonatkozó kategorizálása alapján a kultúr/etnikai nemzeti koncepcióhoz dominánsan a kommunális, az állam/polgári nemzeti fejlődéstípushoz az asszociatív viszonyok köthetők [Wesolowski, 1995]. A másik fontos eltérés, hogy míg a politikai/polgári vagy államnemzet olyan konszenzuson alapul, amelyet a demokratikus intézményrendszer működése hoz létre a nemzetállam polgárai között, addig a nyelvi-etnikai nemzet egyfajta mitikus-ideológikus azonosságtudathoz kötődik.

A politikai és kultúrnemzet közötti további lényeges eltérés a történelmi időhöz való viszonyban, valamint az állam és az egyén közötti kapcsolatban rejlik. „Az első (*ti. a politikai nemzet – M.I.*) jelenorientált, amelyben a földrajzi tér szervezésének van jelentősége. A politikai nemzet tagjainak identitása alapvetően az állam és az egyén viszonya mentén szerveződik. Ezzel szemben a másik (*a kultúrnemzet – M.I.*) múltorientált, amelyben a történelmi időnek van jelentősége. A kultúrnemzet tagjainak identitása független az állam és az egyén viszonyától.” [Szabó-Örkény, 1998:171].

A két nemzetszemlélet a maga konkrétságában csak ideáltípusként létezik, adott megjelenésükben szétválasztásuk lehetetlen [Szűcs, 1974; 1981]. Az elmúlt évtizedekben fiatalok (és felnőttek) különböző mintáin végzett kutatások eredményei arra utalnak, hogy a nemzetértelmezési típusok nem különülnek el élesen, a tipikus nemzetképekben nem zárják ki egymást. A két modell kritériumainak sajátos szerveződésével egy harmadik nemzetfelfogás-típus is megjelent [Szabó, 2009].

A 2005-ben és 2008-ban lebonyolított két kutatás kérdőívében azonos kritériumok alapján vizsgáltuk a fiatalok állampolgárságról kialakult felfogását. Az állampolgárok közösségéhez tartozás kritériumainak említési arányok szerint kialakult sor-

rendje gyakorlatilag megegyezik a két vizsgálatban. A magyar állampolgárság felsorolt kritériumai közül a fiatalok leginkább a *törvények betartását*, legkevésbé az *önfeláldozást* vélik elvárhatónak. A magyar kultúra ismerete és szeretete, valamint az egyenlőség elve szintén preferált, míg az áldozathozatal vagy a demokratikus elkötelezettség – ha nem is az önfeláldozáshoz hasonló mértékben – a kevésbé elvárt jellemzők közé tartozik (*függelék, 6.táblázat*). Az állampolgárság tartalmi megítélését más kutatási eredmények is hasonlóan jellemzik. Az International Social Survey Program (ISSP) 2004-ben készült felvételének adatai szerint a magyar fiatalok jó állampolgárról alkotott képében a szabálykövető magatartás a leginkább, míg a szociális és politikai részvétel a legkevésbé domináns [Gáti, 2010].

Mint minden hasonló esetben, a megfogalmazott kritériumok értékelésében nyilván nagy szerepe volt az egyes feltételekben szereplő fogalmak értelmezésének. A demokrácia, a rászoruló vagy az áldozat többféle interpretálási lehetősége mellett csak a kisebbség lehetséges értelmezéseire utalunk: a hazai közbeszédben a kisebbség sok esetben csak a roma kisebbségre vonatkozik, azonban valójában nem zárja ki a nemzeti és/vagy más etnikai csoportok jelölését.

A kritériumok elvárás alapján történő megítélésének ismeretében nem lepődünk meg a két adatfelvétel további elemzésének megegyező eredményén. A tíz szempont szerveződését leképező többváltozós elemzés eredménye alapján 2005-ben és 2008-ban a középiskolásokat gyakorlatilag ugyanaz a két állampolgárságtípus jellemzi. Az egyikre (nemzeti állampolgár) az önfeláldozás és az áldozathozatal mellett a kulturális-szimbolikus érzelmi azonosulás együttes preferálása, míg a másikra (egalitáriánus állampolgár) az egyenlőség eszméje mellett a társadalom potenciális vagy ténylegesen hátrányos helyzetű tagjainak segítése a jellemző. A kisebbségekkel szembeni toleranciával egyáltalán nem jellemezhető első típushoz viszonyítva valamivel nagyobb szerepe van a törvényességnek, azonban a demokrácia megítélése közel azonos súllyal van jelen mindkét állampolgárság-értelmezésben (*függelék, 7–8.táblázat*).

4. A DEMOKRÁCIA ÉS AZ ÁLLAMPOLGÁRSÁG ÉRTELMEZÉSI TÍPUSAINAK KAPCSOLÓDÁSA

A 2008-ban végzett kutatás további elemzése során először azt a feltételezést ellenőrizzük, hogy a fiatalok gondolkodásában értelmezhető módon kapcsolódik össze a demokrácia és az állampolgárság két-két felfogása. Ennek érdekében a korábban értelmezett négy főkomponens bevonásával újabb elemzés végeztünk. A másodlagos főkomponens-elemzés eredménye megfelel a várakozásunknak: a demokrácia civil értelmezése és az állampolgárság egalitáriánus értelmezése az egyik, míg a demokrácia politikai értelmezése és az állampolgárság nemzeti értelmezése egy másik típusban kapcsolódott össze (*függelék, 9. táblázat*).

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a fiatalok gondolkodása a demokrácia és az állampolgárság fogalomértelmezése alapján két típusal jellemezhető: az egyik típusban (civil-egalitáriánus attitűd) az emberek egyenlőségét és a kisebbségi helyzetet előtérbe helyező állampolgár-értelmezés a demokrácia szolidaritást, egyenlőséget és kisebbségi jogokat preferáló értelmezésével kapcsolódott össze. A másik

típusban (politikai-nemzeti attitűd) az állampolgárság nemzeti szempontokat előtérbe helyező felfogása mellett a demokrácia politikai szempontú értelmezése a meghatározó.

A két attitűdöt olyan magyarázatmodellekkel vizsgáltuk, amelyekben fontosabb szociokulturális jellemzők szerepeltek független változókként. A két lineáris regressziós modell eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze:

A szociokulturális jellemzők csekély mértékben befolyásolták mindkét függő változót. A tizenévesek gondolkodásában a civil-egalitáriánus attitűd (szignifikáns) jelenlétét leginkább az valószínűsíti, ha a fiatal lány, gimnazista, Budapesten, illetve kevésbé tehető családban él. A politikai-nemzeti attitűdöt viszont az befolyásolja pozitívan, ha a tizenéves fiú, gimnazista, vidéken él, emellett szülei inkább iskolázottak (*függelék, 10–11. táblázat*).

Az eredmények arra utalnak, hogy a demokráciafelfogásban a politikai, az állampolgárság értelmezésében a nemzeti preferenciák együttesét (politikai-nemzeti attitűd) elsősorban a kulturálisan kedvező családi környezet (iskolázott szülők), a magasabb presztízsű iskolai közeg (gimnázium), valamint a nemi hovatartozás (fiú) és a lakóhely (vidék) határozza meg.

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a demokrácia- és az állampolgárság-, valamint a magyarságfelfogások típusait hasonló szociokulturális közeg jellemzi. A fiatalok szociológiai környezetét tekintve a politikai-nemzeti attitűd a magyarság *zárt*, míg a civil-egalitáriánus attitűd a magyarság *nyitott* értelmezésével korrelál. A rendszerváltozást követő időszak tizenéveseinek nemzeti identitását és előítéletességét vizsgáló jelentősebb országos és regionális ifjúságszociológiai kutatások összegző analizésének egyik tanulsága az volt, hogy a szociokulturális jellemzők csak kismértékben befolyásolják a fiatalok nemzeti identitását, azonban mégis markánsan jellemezhetők a nemzeti identitás különböző típusai. A magyarság szabad vállalását elutasító zárt értelmezés preferálása az iskolázatlan, kevésbé jó anyagi helyzetű, idősebb szülők gyermekeire, illetve a szakmunkásképzőkben, szakközépiskolákban tanuló, inkább fiatalabb, községekben élő tizenévesekre volt jellemző, míg a lényegesen más típusú szociológiai környezet (kvalifikált, jó egzisztenciális helyzetű, fiatal szülők, gimnazisták, idősebbek, városiak) a fiatalok nyitott magyarságfelfogását – és egyúttal a zárt felfogás elutasítását – valószínűsítette [Murányi, 2006].

A demokráciára és az állampolgárságra vonatkozó elvárásokat együttesen leképező civil-egalitáriánus és politikai-nemzeti attitűdökkel való azonosulást mindkét esetben az valószínűsíti, ha a válaszadó gimnáziumban tanul. A szakközépiskolai vagy szakiskolai környezetben inkább a két attitűd elutasításával kell számolni. Ilyen „következetes”, mindkét attitűdtípust befolyásoló hatása egyik szignifikánsnak bizonyult szociokulturális jellemzőnek sincs, ezért érdemes részletesebben tárgyalni az iskola napjaink politikai szocializációjában betöltött szerepét és helyzetét.

5. AZ ISKOLAI KÖRNYEZET SZEREPE

A rendszerváltozást követő időszak politikai szocializációs folyamatait leíró vagy az ifjúság helyzetét szociológiai szempontok alapján jellemző elemzések kivétel nélkül kritikusak a hazai iskolarendszer működésével szemben.

A demokratikus örökségtől (is) nagymértékben függő, társadalmi integrációs funkciókkal bíró intézmény az állampolgári szocializációban kevésbé hatékony, nem használja ki az oktatás- és ifjúságpolitika lehetőségeit, de az iskolán kívüli életre vonatkozó felkészítést tekintve, a tanárképzés is problémákkal terhes. Az *állampolgári nevelés* súlya napjainkban is jelentéktelen a közoktatásban. A rendszerváltás után a fiatalok társadalomképét erőteljesen befolyásoló kollektív identitással kapcsolatban – *2010-től már csaknem minden oktatási és nevelési kérdésben (M.I.)* – a politika uralja az iskola világát [Szabó, 2009]. A rendszerváltozást követően több kutatás eredménye is egyértelműen igazolta, hogy *az iskola típusának* meghatározó szerepe van a fiatalok társadalmi csoportokhoz vagy a politikához való viszonyuk kialakításában [Szabó-Örkény, 1998; Szabó-Lannert-Örkény, 1999]. Az elmúlt két évtizedben a források folyamatos elvonásának és a szakadatlan – *és megalapozatlan (M.I.)* – reformoknak köszönhetően, az iskola nevelési és közösségi funkciója elsorvadt [Szabó-Kucsera, 2010; Szabó-Kern, 2011]. A magyar fiatalok iskolával szembeni sajátos kritikáját nemzetközi összehasonlító vizsgálatok eredményei is igazolják. A CIVED-kutatás¹⁵ eredményei szerint magyar gyerekek hiányolják az önálló véleményalkotás motivációját, a nyitott osztályléggkört és „mind az iskolai, mind a potenciális felnőttkori részvétel iránti attitűdjeik elmaradnak a nemzetközi átlagtól” [Gáti, 2010].

Az elmúlt húsz esztendőben végzett oktatásszociológiai kutatások az iskolák közötti szegregáció erős növekedéséről és a közoktatási rendszer (és az ifjúság pozíciói) válságjelenségeiről tudósítanak. „A folyamatosan reformintézkedésekkel, valamint forráskivonással sújtott magyar iskolarendszer egyszerre küzd olyan problémákkal, mint az iskolai szegregáció, az esélyhátrányok újratermelése, a társadalmi, valamint a családon belüli feszültségeket megjelenítő iskolai erőszak (...) a mai magyar ifjúsági társadalomban egyenesen a kasztosodás jelei mutathatók ki...” [Laki-Szabó, 2011]. Hosszasan idézhetnénk a témakörben végzett vizsgálatok eredményeit, amelyek alátámasztják az iskolarendszer funkcionális problémáinak lényegét: az iskola intézménye (és a pedagógusok többsége) nem a komplex szocializáció, hanem a nevelést tartja legfontosabb feladatának [Csákó, 2011].

ÖSSZEGZÉS

A tanulmányban bemutatott eredmények nem térnek el azoknak a kutatásoknak a következtetéseitől, amelyek arra kerestek választ, hogyan értelmezik a fiatalok Magyarországon az 1989 után kialakított politikai rendszert, illetve a politika világát általában. Ezek a vizsgálatok egyértelműen jelezték, hogy a fiatal generáció az 1989 utáni politikai és gazdasági rendszert összességében és általában negatívan értékeli [Stumpf, 1995].

---

¹⁵ A fiatalok állampolgári kompetenciáját vizsgáló nemzetközi összehasonlító kutatás első adatfelvételét 28 országban végezték. A 14 éves fiatalok mintáján, 1999-ben készült vizsgálatot az IEA (International Association for the Evaluation of Educational Achievement) koordinálta. A tíz évvel később, 2009-ben megismételt kutatásban Magyarország (sajnos) nem vett részt.

Kutatásunk látszatra paradox helyzetre világított rá: annak ellenére, hogy a fiatalok az alapvető *demokratikus értékeket nem utasítják el* Magyarországon, a 2005-ös és 2008-as felmérések elemzése azt jelzi, hogy csaknem egyöntetűen *elutasították* a parlamenti képvisellel rendelkező *pártokat és politikusokat*. Az alapvető demokratikus értékek rangsorolásának elemzése azonban arra is rávilágított, hogy legfontosabbnak az egyén, azaz saját, egyéni jogaik tiszteletben tartását, legkevésbé fontosnak mások, illetve más kisebbségek jogainak tiszteletben tartását tartják. Láthatólag a fiatalok nem értik az általuk elfoglalt álláspont alapvető ellentmondásosságát: hogyan is várhatnánk el egyéni jogaink tiszteletben tartását akkor, ha mások, vagy más kisebbségek jogainak tiszteletben tartását mi magunk legkevésbé tartjuk fontosnak?

Ugyancsak riasztó, hogy a válaszadók *kevésbé tekintették fontosnak* a politikai döntések befolyásolásának képességét és lehetőségét is. Ez a tény azért megdöbbentő, mert azt mutatja, hogy ez utóbbi, bármely demokratikus politikai rendszer lényegét, és a demokratikus rendszer minőségét meghatározó tényező alapvető fontossága teljesen ismeretlen a fiatalok számára. Ez a tény ugyanakkor azt is jelzi, hogy a magyar tizenéves fiatalok körében a legfontosabb értékkel kapcsolatban nem alakul ki az a kötődés, amelynek a politikai szocializáció folyamatában feltétlenül ki kellene alakulnia. Mindezek fényében ironikus, ám már szinte egyáltalán nem meglepő, hogy ma Magyarországon a fiatalok véleménye a jelenlegi politikai rendszerrel kapcsolatban *rendkívül hasonló* ahhoz, amit 1989-ben az akkori fiatalok az államszocialista rendszerről vallottak: „ez a politikai rendszer nem ad valódi lehetőséget a politikai döntéshozatali folyamatok befolyásolására”.

Miért áll elő ez a jelenség? Vajon azért, mert a demokratikus részvételen alapuló, a döntéshozatal befolyásolására deklaráltan esélyt kínáló politikai rendszer így működik ugyan, csak a fiatalok valami miatt, torz módon, nem így tapasztalják ezt, s emiatt vonnak le téves következtetéseket, s alakítanak ki téves véleményt? Vagy pedig éppen ellenkezőleg: a kutatásunk által feltárt véleményekben a valós helyzet reális megítélése jelenik meg, azaz a fiatalok helyesen látják, s tapasztalják, hogy a demokratikus részvételen alapuló, a döntéshozatal befolyásolására deklaráltan esélyt kínáló politikai rendszer a valóságban egyáltalán nem ad erre lehetőséget – azaz lényegét tekintve nem is nevezhető demokráciának?

A hipotézisek vizsgálata, az okok feltárása természetesen további kutatásokat igényel. Annyi azonban már most is kijelenthető, hogy egy politikai rendszer fennmaradásának esélyei nem túl jók akkor, ha a politikai rendszer alapvető minőségét (egyes vélemények szerint lényegét) meghatározó értékek jelentőségét a leendő választópolgárai fel sem ismerik.

IRODALOM

- Almond, G. A.–Verba, S. (1965): *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ, Princeton University Press. Magyarul: A politikai kultúra (részletek), *Szociológiai Figyelő* 1997. 1–2. sz.
- Barber B. (1984): *Strong Democracy; a Participatory Politics for a New Age*. Los Angeles: University of California Press.
- Bauer Béla–Szabó Andrea (2005) (szerk.): *Ifjúság 2004*. Gyorsjelentés. Budapest, Mobilitás
- Bauer Béla–Szabó Andrea (2009) (szerk.): *Ifjúság 2008*. Gyorsjelentés. Budapest, Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet.
- Bibó István (1986): *Válogatott tanulmányok*. 1–4 köt. Budapest, Magvető
- Bruszt László–Simon János (1992): A Nagy Átalakulás. Elméleti megközelítések és állampolgári vélemények a demokráciáról és a kapitalizmusról. *Politikatudományi Szemle*, 1. szám
- Csákó Mihály (2007): *Tizenévesek demokráciaképéről*. Előadás absztrakt. Politológus Vándorgyűlés, Pécs, 2007. június 22. 1
- Csákó Mihály–Murányi István–Sik Domonkos–Szabó Ildikó (2010): A családi politikai szocializációról. Vizsgálati szempontok egy empirikus kutatáshoz. *Társadalomkutatás*, 28(4): 419–446.
- Csákó Mihály: Állampolgárokat nevel-e az iskola? In: Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.) *Arctalan (?) nemzedék. Ifjúság 2000–2010*, Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 101–114. p.
- Csepeli György (1992): *Nemzet által homályosan*. Budapest, Századvég.
- Dahl, R. (1971): *Polyarchy. Participation and Opposition*. New Haven és London, Yale University Press.
- Easton, D. (1979): *A Systems Analysis of Political Life*, New York: Wiley and Sons.
- Erős Ferenc–Murányi István–Jana Plichtová–Varga Rita (1997): A társadalmi átalakulás és a demokrácia szociális reprezentációja öt posztkommunista országban. *Politikatudományi Szemle*, 6(4): 5–26.
- Gabriel, W. O. (1994): Politische Einstellung und politische Kultur. In: Gabriel, W. O.–Brettschneider, F. (Hrsg.): *Die EU-Staaten im Vergleich*. Opladen, Westdeutscher Verlag, 96–136 p. Magyarul: Gabriel, Oskar W. (1997): Politikai beállítódás és politikai kultúra, *Szociológiai Figyelő*, 1–2 sz. 53–85 p.
- Gáti Annamária (2010): *Alattvalók vagy polgárok lesznek?* Kutatási összefoglaló, Budapest, Aktív Állampolgárság Alapítvány.
- Gaszó Ferenc–Laki László (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Gombár Csaba (1982): A magyar politikai kultúra megismerésének lehetőségeiért. In: Bihari Mihály: *Politika és politikatudomány*. Budapest, Gondolat, 612–661 p.
- Kiss Tamás (2002): Demokrácia?! Kolozsvári diákok politikai kultúrájának elemei. *Regio*, 264–295. p.
- Körösényi András (1997): Politikai kultúra Magyarországon, *Szociológiai Figyelő* 1– 2 sz.

- Laki László–Szabó Andrea (2011): Szempontok az ifjúsági folyamatok értelmezéséhez. In: Bauer Béla–Szabó Andrea (szerk.) *Arctalan (?) nemzedék. Ifjúság 2000–2010*, Budapest, Nemzeti Család-és Szociálpolitikai Intézet, 13–24. p.
- Lijphardt, A. (1984): *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries*. Yale University.
- Murányi István (2006): *Identitás és előítélet*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Murányi István (2010): Tizenévesek előítéletessége és demokráciához való viszonya. *Új Ifjúsági Szemle*, 8(1): 47–60.
- Pennock, R. J. (1979): *Democratic Political Theory*. Princeton: Princeton University Press.
- Rueschemeyer, D.–Stephens, E.–Stephens, J. (1992): *Capitalist Development and Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Sabine, G. H. (1952): The Two Democratic Traditions, *Philosophical Review*, 61: 451–74.
- Schattschneider, E. E. (1960): *The Semisovereign People: a Realist's View of Democracy in America*. Holt, Rinehart and Wilson.
- Simon János (1995): Mit jelent a demokrácia a magyarok számára? *Politikatudományi Szemle*, 1. szám.
- Stumpf István (1995): Ifjúság, politikai részvétel, pártpreferenciák. In Gázsó Ferenc–Stumpf István (szerk.): *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest, Ezredforduló Alapítvány.
- Szabó Andrea–Kucsera Tamás Gergely (2010): Oktatáspolitikai megmozgások fogságában. In: G. Fodor Gábor–Kern Tamás–Stumpf István (szerk.): *Hazárdjáték. A szocialista-liberális kormányzás nyolc éve*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Szabó Andrea–Kern Tamás (2011): A magyar fiatalok politikai aktivitása. In: Bauer Béla–Szabó Andrea (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék. Ifjúság 2000–2010*. Nemzeti Család-és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 37–80. p.
- Szabó Ildikó (1991): *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon*. Budapest, Tekintet Könyvek.
- Szabó Ildikó–Örkény Antal (1996): 14–15 éves fiatalok interkulturális világlképe. In: *Többség-Kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest, Osiris-MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Szabó Ildikó–Örkény Antal (1997): Magyar középiskolások politikai érzelmei és ismeretei. *Politikatudományi Szemle*, 3. sz. 31–70 p.
- Szabó Ildikó–Lannert Judit–Örkény Antal (1999): East of West, West of East. The Value Orientations of Hungarian Secondary School Students in the Mirror of an Empirical Survey. Az IPSA Research Committee on Political Socialization and Education kerekasztal-konferenciájára készült előadás. *Changing Political Horizons: National, Transnational and Global Perspectives on Political Socialization and Education*, Budapest
- Szabó Ildikó–Csákó Mihály (1999): *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Szabó Ildikó (2000): *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Szabó Ildikó (2009): *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások alakulásában Magyarországon 1867–2006*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

- Szűcs Jenő (1974): *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat.
- Szűcs Jenő (1981): Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle*, 3: 313–359.
- Thomassen, J. (1995): Support for democratic values. In H. D. Klingemann–D. Fuchs (szerk.): *Citizens and the state*. Oxford: Oxford University Press.
- Vanhanen, T. (1990): *The Process of Democratization. A Comparative Study of 147 States, 1980–1988*. New York: Crane Russak.
- Wesolowski, W. (1995): The Nature of Social Ties and the Future of Postcommunist Society: Poland after Solidarity. In: Hall, J. A. (ed.) *Civil Society. Theory, History and Comparison*, Polity Press, Cambridge, pp. 110–135.

FÜGGELÉK

1. táblázat: A demokrácia fogalmának értelmezése – 2005, 2008, 2010

(„Szerinted a következők milyen mértékben tartoznak bele a demokrácia fogalmába?”, 2005: ötfokozatú skála; 2008, 2010: százfokozatú skála; 0: egyáltalán nem, 100: teljes mértékben)

	2005	2008	2010
a törvények betartása	4,10	78	77
szólásszabadság	3,99	76	77
a politikai választás lehetősége	3,76	72	77
a magánélet tiszteletben tartása	4,10	78	76
törvény előtti egyenlőség	4,11	76	75
társadalmi igazságosság	3,99	74	72
beleszólás a politikába	3,65	66	71
egyesülési szabadság	3,71	69	67
többpártrendszer	3,31	60	66
a társadalmi különbségek csökkentése	3,72	66	63
szolidaritás a rászorulókkal	3,69	66	63
a kisebbségi jogok érvényesülése	3,21	55	53

2. táblázat: A politikai rendszer megítélése – 2005, 2008

(„Mennyire értesz egyet a következő kijelentésekkel?”, százfokozatú skála: 0: egyáltalán nem, 100: teljes mértékben)

	2005	2008
Magyarországnak arra lenne szüksége, hogy lecserélődjön a politikusi gárda	82	75
Magyarországnak szüksége van egy olyan pártra, amelyik nem csak beszél, hanem, ha kell, oda is üt.	79	77
Ennek az országnak nem annyira törvényekre van szüksége, mint inkább egy olyan vezetőre, akiben a nép megbízik	77	71
A politikai pártok csak arra jók, hogy a politikusok megcsinálják a maguk karrierjét	74	74
A törvények betartása mindennél fontosabb	74	70
Minden törvény mellett van egy kiskapu	68	69
A politikában való részvétel meg tudja változtatni az emberek életét Magyarországon	66	60
A politikának nincsen semmi haszna	46	47

3. táblázat: Civil demokráciaértelmezés – 2010
(főkomponens-analízis, rotálatlan főkomponensek score értékei)

	Kommunalitás	Faktorsúly
A kisebbségi jogok érvényesülése	0,298	0,545
A magánélet tiszteletben tartása	0,519	0,720
A társadalmi különbségek csökkentése	0,520	0,721
Egyesületi szabadság	0,595	0,771
Szólásszabadság	0,642	0,801
Szolidaritás a rászorulókkal	0,581	0,762
Társadalmi igazságosság	0,689	0,830
Magyarázott variancia (százalékban)	54,8	

4. táblázat: Politikai-jogi demokráciaértelmezés –2010
(főkomponens-analízis, rotálatlan főkomponensek score értékei)

	Kommunalitás	Faktorsúly
A politikai választás lehetősége	0,674	0,821
A törvények betartása	0,549	0,741
Beleszólás a politikába	0,651	0,807
Többpártrendszer	0,551	0,742
Törvény előtti egyenlőség	0,681	0,825
Magyarázott variancia (százalékban)	62,1	

5. táblázat: A demokrácia értelmezésének típusai – 2008
(főkomponens-analízis, rotálatlan főkomponensek score értékei)

(„Szerinted a következők milyen mértékben tartoznak bele a demokrácia fogalmába?”)

	Civil demokrácia	Politikai-jogi demokrácia
A magánélet tiszteletben tartása	0,700	0,092
Szolidaritás a rászorulókkal	0,693	0,191
Társadalmi igazságosság	0,626	0,440
A társadalmi különbségek csökkentése	0,601	0,345
A kisebbségi jogok érvényesülése	0,599	0,110
Szólásszabadság	0,572	0,484
Többpártrendszer	0,003	0,774
Beleszólás a politikába	0,227	0,765
A politikai választás lehetősége	0,347	0,677
Törvény előtti egyenlőség	0,467	0,541
Egyesületi szabadság	0,479	0,485
A törvények betartása	0,449	0,483
Magyarázott variancia (százalékban)	43,7	8,1

6. táblázat: A magyar állampolgárság kritériumai – 2005, 2008

(„Szerinted mennyire várható el egy magyar állampolgártól, hogy....? Százfokozatú skála: 0: egyáltalán nem, 100: feltétlenül elvárható egy magyar állampolgártól)

	2005	2008
tartsa be az ország törvényeit.	77	76
ismerje és szeresse a magyar kultúrát.	67	64
legyen meggyőződve arról, hogy minden ember egyenlő.	65	63
vegyen részt a választásokon.	59	62
szeresse a piros-fehér-zöld zászlót.	60	59
segítse a rászorulókat.	60	55
tartsa tiszteletben a kisebbségek jogait.	56	51
legyen elkötelezett híve a demokráciának.	50	51
ha kell, tudjon áldozatot hozni az országért.	49	46
képes legyen meghalni Magyarorszáért.	38	34

7. táblázat: A magyar állampolgárság típusai – 2005
(főkomponens-analízis, rotálatlan főkomponensek score értékei)

	Nemzeti állampolgár	Egalitáriánus állampolgár
képes legyen meghalni Magyarorszáért	0,794	0,038
szeresse a piros-fehér-zöld zászlót	0,753	0,020
ha kell, tudjon áldozatot hozni az országért	0,752	0,217
ismerje és szeresse a magyar kultúrát	0,686	0,255
vegyen részt a választásokon	0,519	0,211
legyen elkötelezett híve a demokráciának	0,493	0,419
tartsa tiszteletben a kisebbségek jogait	-0,009	0,818
legyen meggyőződve arról, hogy minden ember egyenlő	0,098	0,779
segítse a rászorulókat	0,264	0,670
tartsa be az ország törvényeit	0,239	0,481
Magyarozott varianciahányad	36,8	14,8

8. táblázat: A magyar állampolgárság típusai – 2008
(főkomponens-analízis, rotálatlan főkomponensek score értékei)

	Nemzeti állampolgár	Egalitáriánus állampolgár
képes legyen meghalni Magyarorszáért	0,779	0,037
szeresse a piros-fehér-zöld zászlót	0,771	-0,009
ha kell, tudjon áldozatot hozni az országért	0,770	0,161
ismerje és szeresse a magyar kultúrát	0,724	0,170
vegyen részt a választásokon	0,535	0,179
legyen elkötelezett híve a demokráciának	0,507	0,403
tartsa tiszteletben a kisebbségek jogait	0,092	0,809
legyen meggyőződve arról, hogy minden ember egyenlő	0,057	0,805
segítse a rászorulókat	0,308	0,663
tartsa be az ország törvényeit	0,244	0,490
Magyarozott variancia (százalékban)	35,8	16,7

9. táblázat: A demokrácia és állampolgár értelmezések együttes típusai –2008
(főkomponens-analízis, rotálatlan főkomponensek score értékei)

	Civil-egalitáriánus attitűd	Politikai-nemzeti attitűd
Egalitáriánus állampolgár	0,802	0,078
Civil demokrácia	0,798	-0,023
Politikai demokrácia	0,080	0,764
Nemzeti állampolgár	-0,027	0,760
Magyarozott variancia (százalékban)	33,26	28,08

10. táblázat: A civil-egalitáriánus attitűdöt szignifikánsan befolyásoló szociokulturális jellemzők
(lineáris regresszióanalízis, stepwise módszer, béta értékek)

Nem	-0,160
Osztálytípus	0,099
Anyagi háttér	-0,046
Településtípus	0,031
Magyarozott variancia (százalékban)	4,1

11. táblázat: A politikai-nemzeti attitűdöt szignifikánsan befolyásoló szociokulturális jellemzők
(lineáris regresszióanalízis, stepwise módszer, béta értékek)

Nem	0,155
Osztálytípus	0,097
Településtípus	-0,089
Kulturális háttér	0,073
Magyarázott variancia (százalékban)	4,6